КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА:
алыптасуы мен дамуы

КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА:

қалыптасуы мен дамуы

Эльмира Оразалиева

ИВТІК ЛИНГВИСТИКА:

"Ан Арыс" баспасы —
2007 жыл

ББК 81.2 Кэзя7
О 65

А.Байт рсын лы атында ы
Тіл білімі институтыны ылыми ке есі баспа а сыи ан

Ж;іуапты редакторы:

филология гылымдарьшы доктоРы,
профессор Н.Ж.Шаймердепова

Пікір жаз андар:

Л. Н.Гумилев атындагы Евразия лттык университет!
Р А академигі М.С.Сергалиев

А.Байт рсын лы атьшдагы Тіл білімі институты
филология гылымдарыньщ докторы,
профессор Ж.Манкеева

Тюмень мешекеттік университетіні гуманитарлык
зерттеулер институты филология гылымдарыньщ
докторы, профессор И.С. Карабулатова

Оразалиева Э.Н.
О 65 Когнитивтік лингвистика: кдлыптасуы мен дамуы.
ылыми монография. — "Ан Арыс" баспасы,
Алматы, 2007. — 312 бет.

Монографияда казак.тіл біліміндегі когнитивтік ба ытты калыптасу, даму алгышарттары гылыми параднгмалар а, теориялык т жырымдар а с йсне соз болады. Бес кезе ге б лінген тілтанымдык станымдар хронотопиялык корсеткіштерге, ортак ма сат-м ддеге, орындал ан міндеттсрге, ко амдык-олеуметтік шарттар а орай топталып сынылады. Тіл мен таным байланысына негізделген мэселелерді діснамалык белгілері әлеуметтік. психологиялык жоне халы тык-мәдени негіздермен айкындальш, когннтиптік лингвистиканы әлемдік децгейдегі тәжірибесі, тілтанымдык универсалий моселелерін зерделеудегі лесі казак пшымдарыны пікір-к зкарастарымен то ыстырыла беріледі.

Кітагі гылыми кызметкерлер мен аспиранттар а, студенттерге, жо ары оку орындарыны окытушыларына және т.б. арнал ан.

ISBN 0000-00-000-0

0000000000
00(05)-07

ББК 81.2 Кдз я 7

ISBN 0000-00-000-0

© Оразалиева Э., 2007
© "Ан Арыс" баспасы, 2007

Алгы с з

аза тіл білiміні сан салалы теориялы станымдары б гінгі к ні тідцік зерггеулерді ба ыт-ба дарын аны тау а, ма ызды т жырымдар жасау а м мкіндік беретіндіктен, оларды жалпы және жеке лингвистика ше беріндегі зіндік белгілерін с рыптау, зге ізденістер атарында алар орнын на тылау ажеттігі алымдарды алдына ты әрі к кейтесті проблемалар ойып отыр. Тілді диалектика-динамикалы былыс ретінде арастыру, оны орша ан әлеммен әрі адамды факторлармен саба тасты ын зерделеу азіргі аза лингвистикасыны лтты сипатымен атар, әлемдік лингвистика де гейіне котерілер биігін де ай ындау а і^т мкіндік беруде. Осы ан орай, аза тіл білiміні концептуалды оры мен әдіснамалы негізі нды зерттеулерді д ниеге келуін амтамасыз етер ал ышарттар атарын рап отыр. аза топыра ында алыптасып, ылымдар тогысында шешімін тауып келе жат ан тілтаным теориясыны ылыми негізде дәйектелуі де сол зілмес байланысты белгісі болып табылады. Тіл таби атын адам болмысымен, оны имыл-әрекетімен штастыра талда ан аза тілшілеріні тіл мен таным ымдарына назар аударуын, оларды то ысуынан бастау алатын ережелерге мән беруін де занды саба тасты ты нәтижесі деп ба ала ан д рыс, йткені шынайы мірді абылдау, оны ыр-сырын ой таразысынан ткізе пайымдау, соны салдарынан жина галар а параттар мен мәліметтерді жадыда са талар ор ретінде ж йелеу — барлы ы тілдік бірліктерді болмысын ішкі және сырт ы әсерлер т р ысынан талдау а септігін тигізеді. рылымды принциптер пәлсапалы , логикалы және танымды а идалар а ласып, тіл ылымыны рісі ке ейте т спек, сонды тан б л к ні аза тіл білiміні танымды ба ытын зерделеу, оны себеп-салдарын ай а тау, ылыми-теориялы станымдары мен ымды бірліктерін ж йелеу зекті тілдік мәселелер ретінде к н тортібінен орын алуда. аза лингвистикасыны тарихын тілтаным теориясыны алыптасуымен байланыстыру, соны негізінде жекеленген т л аларды тілтанымды т жырымдарымен танысу, аза

халк.ыны т л казынасын райтын к ндылы тарьша зер салу, оларды зерттеу нысанына арай арнайы ба ыттар а топтап арастыру — баршасы дерлік аза тіл біліміндегі когнитивтік станымдарды бастамасын зерделеуге, оларды негізін олсмдік орды бір болшсгі есебінде ба алау а к мектеседі, я нн аза тіл біліміні тарихи негізінен бастау алатын тілтаным теорпнсы б гінгі уа ыт с ранысынан туындай келіп, жалгіы лнн гвистиканы кокейтесті моселссіне айнал аны а и ат.

Адамзат тіршілігіні е басты ралы деп танылатын тіл болмысына зер салу, с з ма ынасын халы ты таным т иы-ынан рбіту, тіл тарихын адамны кдбылдау, пайымдау, ойлау тарихымен штастыру, дәст р мен жа ашылды дерістерін танымны динамикалы таби атымен йлестіру, сол ар ылы универсалды, я ни барша ж ртка орта станымдар а ол жеткізу аза тіліні орісін ке ейтуге, оркениетті мемлекетті о амды -әлеуметтік м мкіндігін арттыру а эсер етері ха . Б гінгі тіл ылымыны аткдрар ызметі де, жол бастар со па ы да айры ша. Оны сынылып отырыл ан тілтанымды т жырымдар, бір ж йеге келтірілгсн универсалды принциптер, топталып берілген когнитивтік ымдар мен ба ыттар, с зсіз, дәйектей т седі. Е бекті максатын аза тілтаным теория-сыньщ концептуалды ж йесін тіл біліміні лттык сипатын танытар әрі әлемдік к,ордьщ ма ызды ылыми арнасын рар ка идалар тізбегі ретінде аны тап-талдау, сол ар ылы тілтанымны когнитпвтік лингвистика іліміне ласар универ салды станымдары мен бірліктерін, негізгі ба ыттарын саралап корсету мәселелері айкындады.

аза лингвистикасында ы когнитивтік парадигманы даму тарихы XX асырды I жартысынан бастал ан, ылыми негізі с рыптал ан, зіндік станымдары мен ымды бірліктері бір ж йеге т скен ілімдер катарына жататындыктан, “тілтану” ымыны алыптасу негіздерін зерттеу, танымды ба ытты озектелуін объективті жэне субъективті ал ышарт-тар а с йене отырып талдау әрі ма ызды да нды т жырым-дамаларды лингвокогнитологиялыкжәне лингвоконцептоло-гиялык сараптамадан откізу кажеттігі жа а лингвистикалы ізденістерге жол ашуда. азак алымдарыны тілдік т л асын әлеуметтік-мәдени факторды әсерімен ай ындал ан, халы тыкдәст рлермен атар мәдениаралык ндылы тарды да жетс ме герген зерттеуші ретінде ба алау, аза тіл біліміндегі танымдык ка идаларды ерекшелігін с зді халы санасында бейнелі абылдануы, адамны сан алуан шы арма-шылык кабілеті, с з ма ынасыньщ олданылу ше бері, тілдік к ралдарды к рылымды таби аты, тіл тарихыны негелі

сипаты, корша ан әлсм мен лтты -модени дәст рді , о ам-ды даму мен психологиялы алыптасуды тілдік амалдар ар ылы суреттелуі секілді моселелерді шешім табуымен байланыстыру каза тіл білімін і зіндік калыптасуы мен даму таби атын, концептологиялы әрі когнитивтік негіздерін ж йслеуде ма ызды роль ат арады. Осы орайда, ж мыста тілдік мосслелер ш тарау а б лініп сынылады. Ал ашында казак тілтану гылымыны алыптасу ал ышарттары, азіргі багыт-ба дары соз болса, екінші кезекте оларды әдіснамалык сипаты сараланып, ылымаралык жетістіктер с рыпталады. Когнитивтік зерттеулерді ма сат-міндетін ай ындау шін, со ы тарауда жалпы тіл біліміндегі танымды станымдар тарихына, теориялык ымдар тізбегіне шолу жасалады. Зерттеу нысанын ра ан м селелерді жина тау міндеті со ында сыныл ан с здік аркылы коpiнiс табады, м нда аза тіл білімін і р кезе ін амты ан терминдік аны тамалар б гінгі т сініктемелермен катарласа беріледі.

I.

азак mia білі ліінде когнитивтік теорияны даліуы

1.1. ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ПАРАДИГМА-ТЕОРИЯ-Т ЖЫРЫМ АРА АТЫНАСЫ

Жалпы тілтану мәселелеріні алыптасып, дамуы диалектика мен динамика за дылы тарына с йенетін убылыстарды бірі деп танылатынды тан, лингвистер тіл білімін арапайымнан к рделіге, жал ыдан жалпы а арай ай ындалатын, немі толы у, згеру стінде болатын т жырымдар тізбегі деп с рыптайды. Жалпы ж не жеке лингвистиканы зерттеу ба ытгарын бір-бірінен туындайтын логикалы байланыстар н тижесі деп д йектеген алымдар барлы тілдерге тән а идаларды с рыптау ма сатында лингвистикалык салаларды, категорияларды сипаттайтын жеке тілдік деректерді салыстыра-сал астыра арастыру ажет екенін ескертті (В.фон Гумбольдт, Л.Блумфильд, Ф. Де Соссюр, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Ю.Д.Поливанов, Э.Бенвенист, А. А.Реформатский, Ф.М.Березин, В.А.Звегинцев, В. И.Кодухов және т.б. (1)). Нәтижесінде әр лингвистикалы арнаны з даму принциптерін с рыптау а болатын станымдар желісі аны талып, жалпы ереже — “тіл атаулыны барлыгына тән, к ллісіне орта жалпы за ”; жал ы ережелер — әрбір тілді зіндік даму ерекшеліктерін сипаттайтын нормалар болып есептелді. Екі ба ытты да тіл білімі шін ма ыздылы ын ай а та ан тілшілер кез келген тілді “ о амды былыс ретіндегі жалпы адам баласыны тілін сипаттайтын жалпы зандылы тарымен” атар “на тылы бір тілді зіне т н, оны бас а тілдерден б ліп арау а м мкіндік беретін жеке зандарын ажырата білу ажеттігіне” (2; 77, 451, 456) баса назар аударды, сонды тан б гінгі к ні олар жеке тілдік фактілерді жалпы тіл таби атын да, ызметін де, зге былыстармен байланысу принциптерін де т сіндірер мәселелер атарында арастыр ан д рыс деп есептейді. Пәлсапалы таным гымдарымен ты ыз байланыста, соны бір б лігі ретінде д ниеге келген тіл туралы ылымны азірде аза топыра ында алыптасу ерекшелігін ай ындау, даму ба ыггарын саралау,

әлемдік лиигвистиканы концептуалды т жырымдарымен сабактасты ын, зіндік лесін талдау ажеттігі сол байланысты уәжді жал асы больш табылады. XX асырдан бастап нормативті грамматикалармен катар, тілге жа а кырынан зер салу, оны ішкі идеялыкфилософиясына назар аудару, антропоцентристік сипатын талдап арастыру азактіл ылымында тын лингвистикалык мәселелерді озектелуіне эсер етті.

Тіл туралы ылымны тарихи алыптасуы мен теориялык дамуы алуан т рлі ымдарды да лингвистика ше берінде колданыс табуына себепкер болды. зге ылымдармен ты ыз байланыс к рай отырып, тіл білімі пәлсапалы , о амды , психологнялык терминдерді тілдік ізденістерге ар ау етіп, асырлар то ысында жа а міндеттер шешу м мкіндігіне ие болды, соны аркасында азір лингвистика пәнаралы шекараларды жа аша белгілеумен атар, гылыми т тасуды да озгеше рдісін амтамасыз етіп отыр. Б л процестерді астарында "адамзат болмысын" ерекше абылдау, " о амды атынастарды" жан-жа ты т сіну, " ылыми зерттеу м мкіндіктерін" жа а ба ыт а ж мылдыру әрекеттері бай алады. Б гінгі к пі кокейтссті ымдар атарын толы тыр ан "тілдік парадигма" тірксссі дс сол зілмес байланыстар тізбегінен орын алуда. "Парадигма" — салыстырмалы т рде тек кейінгі жылдары ана ажеттілік тудыр ан т сініктерді бірі" (3; 15) дсп корсетілгендей, аталмыш терминні калыптасуы мен озектелуі гылыми с ранысты салдарын райды. Атропоцептристік ба ытты оріс алуымен, тіл тарихыны зерделенуімен әрі танымды станымдарды ма ыздылы ымен ай а талар б л ымны ма ыналы болмысы бірден ай ындала ой ан жо . О ан дәлел ретінде В.З.Демьянков сын ан шолу а назар аудару а болады. "Парадигма" "еуропа ылымында", нактыра айт анда, роман, гсрман топтарында, орыс тілдерінде ж йелі т рде тек бір ма ынада олданылма ан. Ол ал ашында латын тілінс грек тілінде жары к рген теологиялы жазбалар мен риторикалы е бектер аркылы енген. Аталмыш ым бастапкы кезде "жа ымды, жа ымсыз мысалдарды айтылуы"; " мірден алын ан лгілер" (итальян тілінде); "ж йе" және "зандылы " (ислан тілінде) деген с здермен штаса беріліп кслсе, кейін француз с здіктерінде "мысал", а ылшын тілінде жазыл ан лексикографиялы зерттеулерде " лгі немесе модель", "жалпы т сінік яки концепт", "лексеманы с з т рлену м мкіндіктерін ай ындар ссптелу формалары" деген магыналарда карастырылган екен" (3; 16—18). Осы ан сас сипагта ы т сініктемені орыс тілінде де кездестіруге болатынын атап откен автор парадигма ымыны жа а

белесін Т.Кун есімімен саба тастырды, ал басты белгілерш “кундык ма ына” т р ысынан талдап к рсетгі. Айталык,

• б л коз арастар ж йесі *жалпы копшілікті* суранысын тей алатындай болу керек;

• әр парадигманы жа таушылары бір ылыми тәжірибеге немесс ережеге суйенуге тиіс;

• ылыми алыпкз сәйкес, нәтижелер бір негізде орындалуы кажет, я ни парадигманы бір окілі ол жеткізген нотиже озгелермен салыстырыл анда айталанып, жалпылаушы, нактылаушы не болмаса жо а шы арушы сипат а ие болтаны д рыс; демек, парадигма жина талушы ор ызметін ат арса, оны окілдері сакталатын хабарды жа а деректермен толыктыратын функцияны ж зеге асыру керек;

• бір парадигма колемінде міндеттер зіне дейінгі жетістіктерге с йену максатында дәлелді жолмен ай а талуы кажет;

• ылым социологиясына сай, бір парадигма к лемінде зерттсулер ж ргізген галымдар арасында ы арым-катынас ажеттілігі дойектелуі керек (3; 26—27).

В.З.Демьянков парадигманы жасалуына аса ажет факторларды ішінде әсіресе Т.Кунны “ ылыми ауымдастык” деген тіркесіне баса назар аударды. Б л мәселе то ірегінде пікір айт ан алымдарды бірі Е.С.Кубрякова болды. Ол гылыми және лттык мектептер мен одан туындайтын ба ыттар атарында тіл тарихында орын алар әр т рлі парадигмалар а зейін кою гылыми копшілікті лесін багалаумен астасатынын дәлелдеуге тырысты. “Тіл теориясы аясында байкалар а ымдыкжәне ба ытты ерекшеліктерге арамастан, б л зерттеулерді шын мәніндегі жа а озгерістерді т сінуде, ен бастысы, теориялы лингвистиканы адамдык факторды озектеудегі орнын ай ындап к рсетуде аткарар ма ызы зор” (4; 5), — дей келе, зерттеуші білім парадигмасыны лингвисти ка тарихында ы тесіне, тіл туралы к з арастарды ж йелеудегі ажеттілігіне, сол сия ты тіл хакында ы жа а шындык а негіз болар болмысына ко іл б лді, сонды тан парадигма негізінде дамитын идеяларды ол келесі лгіде топтап берді:

• парадигма на ты ылым саласында ол жеткізген нәтижелерге с йенеді;

• ол гылыми кауымдасты ты сол нәтижелерді кабылдауын негізге алады;

• парадигма белгілі бір лгі бойынша на ты мәселелер мен оларды шешімін модельдеу идеясын олдайды (4; 6).

Аталмыш идеяларды жузеге асуын тілші 6 сатыдан т ратын ж йелі адамдар тізбегі ретінде ай ындады, йткені алым “тек оларды жиынты ы ана койылар проблема мен оны шешілу жолдары туралы к зкарасты калыптастыра алады”, —

дсп т жырымдады. Зерттеушіні айтуына Караганда, парадигмалы олшемдерге т мендегідей мәселелер жату керек:

• алым *парадигманы хронотопиялык шектер аркылы дәйектелуін* уождсді, я нп белгілі бір гылыми парадигманы д ниеге келуін аны тайтын манызды к рсеткіштер атарында уа ыт пен орынны (мекен-жайды) немесе ке історіктін ерекше ызмст ат аратынын атап отті; соган арамастан тарих койнауына еніп, алыстап кеткен парадигмаларды автор салыстырмалы т рдс гана ай ындау кажеттігін ескертті;

• парадигманы гіайда болуын т сіндірегін *шарттар, алгышарттар жоне уождер* болатынын дәлелдеген автор "еш норсе бос жсрде дуниегс келмейді, нольден басталмайды, барлы білім тарихи т р ыдан шарттал ан және байланыскан негізде дамиды" дсгсн а иданы станды;

• алымны пікіріне сәйксс, *козделген максаттар мен міндеттвр,* коп жа дайда, парадигманы аты мен ба ыт-ба дарып на тылайды ексн;

• тілші гшрадпгманы на тылау барысында *талдау а негіз бол ан пэндік аялар мен нысандарды* да ескерілуіне мән берді;

• *колдапылатын эдіс-тэсілдер* ар ылы автор парадигмалы т жырымдардыщ ерскшелігін с рыптады;

• тілші *эвомотивті аспект аркылы немесе ба алау әрекетіні* коме імен тіл білімі жа а саты а котеріліп, тіл туралы деректер аса к нды сипаттамалар мен т сініктсмелерге жол ашады деген коз арасты станды (4; 9" 13).

"Парадигма <)еп мен барлы ы колдайтын және белгілі бір уакыт аралыгында ылыми кауымга алдына койылар міндеттер мен оларды шешу жолдарыны моделіп усынатып ылыми жетістіктерді аіпаймын " (5; 11) деген Т.Кун т жырымынан бастау ал ан б л ым б гінде лингвистикада бірде ке ма ынасында колданылса, бірдс тар ма ынада сипатталып келеді. Бірінші жа дайда ол коз арастар, ндылы тар мен амалдар жиынты ы ретіиде соз болса, келесіде пакты бір міндеттерді шешу барысында пайда а асатын лгілер т р ысынан сараланды, сол аркылы онын ке ма ынада ы озгешелігі с рыпталды. Атал ан екі парадигмалы ма ынаны арасында ы йлесімділік тіл ж йесіні белгілерін сипаттауда, адамны с йлеу әрекетін т сіндіруде ж не осы міндеттерден туындайтын озге де рамды боліктерді ай ындауда ерекше ызмет ат арары созсіз, сонды тан казір ксйбір алымдар "парадигмаларды ауысуы" мен " ылыми прогресс" тіркестерін синоним ретінде пайдаланады және оны озегін тек жа а идеяларды 'іууымен емес, оны колдаушы жа гастарыны сенімімен байланыстырады (3; 34). 'Гіл біліміндегі м ндай идеяларды негізінде тіл туралы мәліметтер. тілдік біліміні жина талу, сакталу оры әрі ж зеге асу

нормалары корініс табатынды тан, "...білім парадигмасыныц на тылан ан ымы лннгвистикалык тарихнама а да негіз бола алады деген ойдамыз, с йтіп, тіл туралы коз арастарды ж йелеу орі тілді снпаттау амалдарыны жемісті болуын аны тау нотижесінде тіл шынды ын табу, т сіндіру м мкіндігі пайда болады. Лпнпиістнкада ы әр жа а білім парадигмасыны моні де сол аркылы аныкталады, ягни белгілі бір уакыт а дейін назардан тыс кдлып келе жат ан не болмаса толыкт сінбегсн якп т сініктеме, смпаттама берілмеген тіл озгешеліктерін, белгілері мен аспектілерін ашатын шынды ты ба ылап табумен дәйектеледі" (4; 5). В.З.Демьянковты парадигманы "белгілі бір пдеяларды стемдігі" (3; 28) , — деп т жырымдауы да сондыктан болар. Осы т ргыдан автор идеянын орі жаца гымдармсн, әрі б рыннан таныс мәліметтерді кайта ой елегінен откізумен толы атынын сскертті.

Кез келген гылыми параднгма а ар ау болар т жырымдар мен теорпялар а, олардыц калыптасу, даму тарихына назар аударатыи болсак, ор уа ытта арнайы за дылыктардын сакталатынына коз жеткізу киын а сокпас. Бір кезенде омір с ріп. бір ма сатта е бек етіп, зерттеулер ж ргізген алымдардыц орта м ддеге ба ытгалуы, тіл туралы ізденістерін то ыстыруы, шын мәнінде, орта парадигмалардыц д ниеге келуін аіі актаііды, еебебі алуан т рлі теориялык.т жырымдарды бастауында тиідік деректсрмел атар, сырт ы к штерді де ыкліалы аіі ын сезіледі. о амды , идеоло иялы шарттар, халы ты дәст рлер мен модени к ндылы тар, халы аралы атынастар жоне озге де толып жаткан факторлар әр тарихи дәуірді оз за дарын орнатады, сонды тан о амды былыстардын бірі ретінде танып ан тіл дс б л згерістерден сырт кала алмайды, керісінше, олармен ты ыз байланыста, зілмес бірлікте дамып отырады. Е.С.Кубрякова боліп корсеткен парадигмалы олшемдсрді әр айсысында сол катынастарды белгісі а арылады. Хронотопиялы корсеткіштермен катар олданылатын ал ышарт, ма сат, нысана. одіс, ба алау ымдарыны ай- айсысы да ылыми копшіліктіц бірлескен орекетін сипаттау а негізделетіндіктен, аталмыш тарауда жмнактал ан тілтанымдык т жырымдар аза тіл біліміндегі танымды теорияларды даму кезендерін, оларды парадигмалы " ауымдасты тарын" аны тау а септігін тигізеді. Нотижесінде аза лингвистикасында әлемдік станымдармен катарласа алыптас ан когнитивтік ал ышарттармен таныеу м мкіндігі пайда болады.

Осы катарда парадигма мен идея ымдарыны жа ындыын зердслеген В.З.Демьянков, Рудзка-Остинні пікірі негіііинде, когнитивтік лингвистиканы дамуын зектеген ал ы-

шарттарды б рынгы идеяларды қдйта жа ырьт, жа а сипат- а ие болуымен біріктіре т сіндірді. Мәселен:

• тіл — зге салалармен ты ыз байланыс райтын адам а тон когнитивтік белгілерді бірі, сонды тан ол пәнаралы зерттеулерді нысаны ретінде психологиялы , мәдени, әлеуметтік, экологиялы факторларды бсйнелей алады;

• тілдік рылым "концептуализация" дерісіне тәуелді, оіткені ол адамныщ озін және корша ан әлемді ме геруі, оны сырт ы д нисгс арым-катынасы сынды т жірибелеріні нәтижесі болып табылады;

• тілдік бірліктер, соиымен атар, категоризация процесіне атысты, олардыц басым болігі мегафоралы не болмаса метоиимиялык сппат а ие;

• грамматика семантика станымдарымен уәжделген; бас аша айт анда, тілді граматикалы ерекшеліктері адамны оны ма ыналы т ргыдан олдануынан туындайды;

• тілдік бірліктіц ма ынасы — концептуалды рылым, ол олеуметтік негізде осы бірлікпен байланысады; ал б л байла ныс әр тілді озгсшслігін ай ындайтын физикалык ке істіктегі бейнелі ассоциациялар а негізделеді;

• ма ыналар білім к рылымына сәйкес келетін терминдер аркылы беріледі (айталы , "концептуалды салалар", " ара-пайым лгілер (модельдер)" т.б.), оны ішінде негізгі және осымша рылымдар да бар;

• айтыл ан моліметтерге с йенер болса , синтаксис, морфо логия, фонология, лексикон, семантика және т.б. бір-біріне ты ыз байланысты бол анды тан, еш айсысы тілден тыс жат-кан білімнен болек карастырылмайды (3; 30—31).

Парадигма аркылы енген ымдар "жекеленген теорияларды емес, барша ылы.м атаулыны жетістігіне айналады", я ни тілді танымдык ызметін айкындайтын кезкарастардын эволюциялык болмысы б гінгі когнитивтік станымдарды негізін калаумеи катар, адамзат санасыны тілмен сабактаса с рып галатын әрекетін жа а ырынан т сінуге, оны коммуникативтік немесе функционалды лингвистика мәселелерімен штастыра талдауга жол ашады.

"Орыс тіл біліміндсгі ат кою теориясы когнитивтік лингвистиканы алгашкы лгілерін к рады деуімізге әбден болады. Б л ба ытты ше берінде адамны ат ою әрекеті с йлесім мен ойлау әрекеттеріні то ысуы аркылы ж зеге асатын ерекшелік деп тапылады. Ономасиологиялы ж мыстар казіргі когнитивтік зерттеулерді жа аша арастыру а және когнитивтік лексикология мен когнитивтік ономасиологияны ал ашкы лгілері туралы болжамдар жасауга м мкіндік береді" (6; 43) деп к рсетілгендей, тіл біліміндегі танымдыкба ытты озекте-

луіме тек осы к нгі т жырымдамалар жсмісі ретіиде гана емес, тарихи калыптасуды , дәст рлі дамудыц лгісі дсп ара ан д рыс. Адам баласынык т рмыс-тіршілігімен, здіксіз осіп-жстілуімси аны талар біліы парадигмасыны ма ызды б лшегі больп табылатым когнитивтік зерттеулер ор кез алымдарды назарында болды, оіiткені адамны лингвокреатіiвті орекетін-дс оныц шыгармашылы т ргыдан ескіні жа ыртар, жа аиы тудырар тапымдык абілсті коріиіс табады деп есептелсді. Б л жа даііда зерттеушілер "коицептуалды интеграция процесініц универсалды синатына" (6; 46) зсйіп кояды. Осындай аса кажет алгышарттар атарында Е.С.Кубрякова соз таптар теориясы-ныц когпнтивтік негіздсрін де зерделеп корсетеді. Оны авторды 2004 ж. жары корген "Тіл және білім: Тіл туралы білімді жпнактау жолында: Соз таптары когнитивтікт ргыдан. лсмді танудагы тілдіц ызмсті" (7) атты е бегі дәлсЛдеііді. Тілдіи к рделі табигаты к рделі зерттеулерді д ниеге кслуін айга тайды, долірск аптканда, б л моселені әр доуірдс тек бір жакты абылдау м мкін емес, ол шін біліы мен тожірнбе, паіiыы мен зсрде, жады мен зейін кажет.

аза тіл білі.міниц жекеленген т жырымдарын да тілтаным теориясыны калыптасу бастамасы ретінде карастыру б гінгі к нгі когнитивтік зсрттеулерді ты ба ыттарын зерделеу. олардын казак топыра ына тән даму сатыларын айкындау міндеттерін с рыптау а септігін тигізіп отыр. Тіл таби атыи адамны танымды орекетімен байланыстыра талда ан т жы-рымдарды ай- айсысы да психофизиологиялы , әлеуметтік және этнотанымды моселелерді йлесімді саба тасуына негізделеді. Зерттеушілер назарына іліккен тілдік фактілерді копшілігі лекенкалыкбірліктердін ма ынасын аны тау, оларды халы тык пэлсапамен ты ыз карым- атынаста пайымдау, ат кою процесініц танымдык негіздерін таразылау, адамны шы армашылык кабілетін жеке биологиялыкм мкіндіктерімен орі омірден к рген-т йгенімен байланыстыру, тіл тарпхы мен тілдік категорияларды адамзат танымынан орбіте т сіндіру, сол аркылы жекеленген т л аларды пікір-коз арастарын зерделеу, оларды ой мен когниция, жады мен зерде, зейін мен білім жемісі деп карау аркылы шешімін тауып отыр, сон-ды тан аза тілтанымыны озегін адамзаттты мір с ру, когамда тіршілік ету станымдары, жеке этносты ндылы -гары мен модени нормалары к райды. О ан дәлел ретінде XX- асырды бас кезінен к ні б гінге дейін дамып келе жаткан лингвистикалык ;станымдар а к іл аудар ан д рыс.

"Тідді тарихын білу деген соз — оны ніп- скен жолын білу деген. Демек, шілімізді сонау за жолда андай озгерістерге шыра апын, оган неге шыраганын білу керек.

Б рын ыны білу жаи оншейін мак сат емес, тілді ме геруді бір амалы" (8; 119), — дсп аза тіл гылымыны калыптасу тарихын зсрделеген .Ж баноіз пікіріне с йенер болса , тілді "оніп-оскен" негіздсрін ба алау ар ылы тіл ылымыны озекті моселелері оз шешімін табары аны . Б гінгі танда казак тіл білімінде ерскшс ко іл болініп, ты ылы ты зерттеулерді кажст етіп ж ргсп проблемаларды бірі жəне бірегейі — казак тіл білі.мі теориясыныц калыптасу тарихы, əрт рлі лингвистикалык салалар бойынша даму ерекшелігі, олсмдік де гейде алар орны мсн косар лссі. Осы т р ыдан келгенде, сан алуан тілдік т жырымдардыц орны у "со па тарына"зер салу, олардыц мазм ндык сипатын жан-жа ты зерделеу аса ма ызды. зге т ркі тілдері катарында казак тілі де XIX асырды аи ы мсн XX асырды бас кезінен бастап орыс міиссионер-зерттеушілерді нысанына ілікті. Б л ксзе ді профессор .Ж банов: " азак тілі осы уакка шейін ж йелі т рде тексеріліп, ылым тсзіне т спеген тіл. Кдзактілін ал аш зерттемдер патша кіметіні отаршыл саясатын іске асыру максатымен отар елдерді əдет- рпын, тіл-əдебиетін тсксерген миссиоиерлер, одап калды к ншы ысшыл о ымыстылар болды..." (8; 35), — деп сипаттаса, тілші Т. ордабаев: "...б лар — казак тіл ылымыны ту анды ы, калыптасканды ы емес, соны болашакта озірлік кезе і, алана баста ан ірге тасы еді" (9; 38) деген т жырым а келген болатын. рине олар тиіп-кашпа, терец карама ан, сорайып т р ан м йістерін ана алпы ан нəрселер" (8; 36) бол анына карамастан, Н.Ильминский, П.М.Мелиоранский, М.Тсрентьев, В.В.Радлов сынды алымдарды зерттеулеріне с йене ал аш рет аза тілінін ажайып м мкіндіктері, тазалы ы. шешендік нері соз болып, халык казынасы жо ары ба а а не болды, сонды тан болар озгелерге Караганда дамуын кенжелеу баста ан казак тіл ылымы XX- асырды бас ксзінен-ак тілді рылымды -ж йслік ерекшсліктерін, созжасамды кабілетін, ымдык аясын ке ейте зерттеуге бет алды. "... стіміздегі асырды басынан бастап, азактілін зерттеуге орыс т ркологтарынып бірде-бірі аралас ан жок. Араласпау себебі, олардан аспаса кем т спейтін А.Байт рсынов, .Ж банов сия ты лт кадрлары болды. Б л — мактанганды емес, а и ат шындык..." (9; 6) делінгендей, казак тіл білімі ма ызды лингвистикалык мəселелерді жалпіа теорпялыкжəне жеке тілдік негізде саралай отырып, аса нды т жырымдар жасауда, ана тілімізді ко амдык-əлеумсттік орі этно-мəдени м мкіндігін дəйектеп корсетуде лкен жетістіктерге жетті. Сол кезді зінде казак зерттеушілері жеке тілдік фактілермен ана шектелмей, "тіл философиясыныц" ма ызды мəселелеріне назар аударды.

лпнгнпстпканын тылымаралык "потенциалыи" нысаиага альт, адамзат тіліні таби и болмысын зге к былыстармен байланыста зерделеуге тырысты. "...сскіні миллионда ан адам баласыпын мпы. ойы жасаган" (10; 33) деген С.Аманжолон г жырымына саіі, жеке т л алардыц д ниетаиымы адамзат гі.іін упшісрсаллм иомесс омбсбап к рал ретінде абылдау а м мкіндік боріп. тіл білімі ма тылам ан, бір ж іісге т скем гсорпялык багыттар то ысыпда гапа емсс, сол тсорияларды чамуына т рткі бол ан, солардып бастамасым к ра ам п.і ıымііыц іикі рефдекстік негіздерін талдау аркылы да ісрттело бастады. Ішкі ылыми рес|)лекстерді калыптасуы обьскчпнті жоне субъсктивті уождсрдсн туымдайтын дпалектикалык дамудын ногижесі болып табылса, ылыми стапымдардын псгізіпдс ко а.м, заман, уакыт сня ты олшсм-лср мем зерпеупііііііц жекс таиымды . логикалы , полсапалы иайымдары коріпіс табары хак.. ылымны ішкі заіщылык,-іарып дойектсугс багытталгаи аіпорсфлскстік прннциптер, яііііі зсрттеуиііііііц же:<е т жырымдары. скі т рлі амалды плесімді саба тасуымсп т сіндірілср м мкіидіктсрге пе болады. Олар;

• гылымиы онтолопіялы негіздсрінен жо ары т ратын пл.ісапалык рс(|)лекстср аркылы тапу а негізделген срекшс-лікіср деп;

• тілшііиц ылымп м мкіндіктсріп толы ымен ж згс асыру-іа комсктссстім ло нка-методологмялы рефлекстср ар ылы ііліıымлау а с йсметін зандылы тар, я ші кез кел ен іздсну-шіпіи ылыми козкарасыи пнтра- жоне экстратанымдык. фак орлардыц оссрімсн, пакты гылыми д ст рді ыкпалымен ламыта талдау рстінде карыстырылу.

1'ілдік т жырымдарды зсрттеу барысында жо арыда атал ан скі ерекшсліктс ылыми-теориялык нсгізде олданыс а снсе, оила ылы.ми таным аркылы бсл ілі бір зерттеушіні ылыми м расын талдап ж йелеу міпдстін дс жаи-жа ты ж зеге асыру а болады. Б л жа дайда дойскті талдаулар озара ты ыз байланыскан екі кезе аркылы с рыпталады. Нәтижесінде аіпорлык бейпе мсн оиын идеялык т л асы келср рпак санаеында тиисті ба асын ала ;іладьі. Ендеше:

• т жырымды ып т сіну;

• оны логикалы амалдар негізінде талдап аныктау ба ытта-рыиыц оз дснгсйіндс йымдастырылуы аса маи,ызды бол ан-лыктап, лннгвистикшіык фактілер пакты ылыми і\іәтіндермен ай актала берілгсиі абзал, я ни т жырымды д рыс кабылдау-лыц озсгі рстіндс мәтіпмсн тияпакты ж ыыс істсу, 01-ıың идея лык мазм нын т сіну иормалары басшылыкка алынады. алым-лар мәтінді т сіне білудіц томендегідей дс гейлерін сынады:

• мотіп ар ылы берілетін хабар а мон беру:

• логикалык т сінуді шарттары мен жа дайларын есте са тау;

• гымдардыц жалиы логикалы олемін нсгізге алу;

• автор омір сурген доуірдегі (кезсндегі) модени-руханп сабактастылык моселесіпе ерекше ко іл болу (11; 10).

Белгілі бірлингвистикалыкт жырымды т сінуді, оныц ішкі идеялы мазм ным гыиуды ма сат еткен алгашкы кезец ле. ец алдыме 11 мотіимен ж мысты жол а ойылуынаіі басталады. Оны ерекшелігі — автордын пікірлеріне саналы т рде бака беру, айтар ойына тере ірек ілу, сол аркылы гылымм дойектелген т жырымга жол ашу. Б л рстте нолсапалык герменевтика проблемаларын зерттегеп П.ГІ.Гайденкоиын: "егер данышпан шы армасында сапалы баетауга Караганда ішкі сезімталдылы басым т сетін болса. зерттеупіі шы армасында, керісінше, саналы ой-пікірлер бірінші кезекке койылуы керек..." (12; 13S) деген пікіріне ж гінер болса , екі жакты дамыгі отыратын озге катысы.мдык жагдайларга Караганда, герменевтикалык жа дайда тек бір жакты процесс байкалады. себебі эр баска тарихи- о амдык кезецдерде омір с ретін автор мен зерттеушіні озара араласуы не пікір алмасуы м мкін емес. Т жырымны авторы мен оиы зерттеуші ор ксзс ні окілдсрі бол андыктан, олардын байланысу м мкіндіктсрі логикалык немесе логнкадан тыс дамитын пайымдарга, толык яки жекеленген кабылдау формаларына негізделе штасады. Толык кабылдауды негізгі т йіні логпкамен сабактасса, косымша ре ктері эмоционалды ко іл-к йге, ішкі дауыска. сезу кабілетіне байланысты болады. Бір жакты кабылдау кезінде зсрттеуші авторды ішкі ымдык ке істігінс бойлай, оныц мазм ндык, ндеялык пэлсапасымен т таса, жскс субъектпиті ерекшслігін сезінс орекет етелі. Ол шін, "... олар ортак касиеттерге не болу керек. Опдаіі бастама а негіз ретіпде оларды ортак логикалы олсмі немесе адамзаттык а ыл-ойы алынады..." деп В.фон Гумбольдт т жырымдарын зерттеуші В.И.Постовалова атап корсеткендей. автор мен іздеушіні байланыстыратын ортак канондар, логпкалык ымдар кабылдауды же ілдетіп, ма ызды а пда.тарды тере інен т сінігі талдауга м мкіндік береді.

Екінші кезе ылымн т жырымны ндеялык мазм нын ашуга, онын к ндылыгын, озектілігін ай актау а ба ытталады. Б л кезде зерттеу нысанып раган т жырымдарды лннгво-танымдык т ргыдап дол т сіну шін, ылыми ізденістердіц багытын, оларды логмка-одіснамалы ралдарын жуйелеу кажет болады, сол себепті аталмыш кезенде жалпы болжамдар пакты фактілермен долелденіп, ма ызды лингвистикалык

корытымдылар, ы.чыми т жырымдамалар жасалады. Нотижесімде белгілі бір антордьщ коицепцияларын талдау іи т рлі багытта ж зоге асады:

• *"ішкі коіі ептуа.іды "багыпіка* негізделс, б л кезде белгілі бір анторды концспциясын зерттеугс ба ыттал ан ізденістср тек баяндаумсн шектелсді, еопды тан жа алы тар дс гейі аиторлык т жырымиыц пегізінде гама апы талады;

• *"коіщеіщііяОан жи иры т ратыч " бигыш* боііынша, керісіміие. аагорлы т жырымдарды негізге шіа отырып, оныц тыц комцеитуалды к мдылы ыма зер салу ма саг етіледі, сол себеиті кез кслгеп оіі т йімі зерттеушіпі субъсктинті талдауына сркіндік беріи, т жырым даііын калпында гама емес, астарлы ме аякгалмаіі каз ап пікірлер то ысында дамытылады, сол аркылы олардыц гылы.м шіп мацыздылы ы айкындадады:

• *"ко/щепцияара.іык" багыттыц* ерекшелігі — т жырымдардыц кеіі болікісрі сыпи синапа зертгеушініц оз теориясымен салыстырыла беріледі, соіітіп аіітыл ан пікірге талдау жасауда іздемуілі толык. сркіидікке ис болады. М ндай ба ыт ылымда сабактастыкты са тау а м мкіндік береді. (11; 7).

Λтал ан амалдар тіл ылымында озіндік олтацбасымен орьш ат ан адымларды зерттеулерін жаца ырьшан танып білуге септігіи тпгізетін одіс-тэсіддер катарын райды, ойткені кез келгеп автор г жырымым уа ыт таразысьшам откізе талдау. опы кошегі корс ендігии ба алау және б гіпгі м мкіндіктсріи с рыптау казіргі лшігвіистикаиы мацызды моселелерінін бірі жоне бірегейі болыи саналады. “Тіл фактілерін гарихи т р ыдан зерттеудіц ылым шін лкен моні бар. Ойткені каидаіі к былысты , фактіні болмасып откенін, тарихи даму жолдарыи білмей т рып. оныц казіргі к йін, сырым жсте білу м мкім емес...” (9; 7), —деп тілші Т. ордабаес атап корсеткснде й. тіл ылымыиы диахронды даму сипаты ор г рлі лпнгвистпкалы т жырымдарды д нпеге келуімен, оларды уакыт оте жан ырып кайта толы тырылуымеи және жаца кырымам ай ымдалуымем ерекшсленеді. Тарих койнауыма снген XX асырды I—II жартыларым каза тіл білімімі гама смес. жалпы теориялык станымдарды да калыптасу кезеиі ретінде карастыру жекеленгем пікірлерді оміршендігі аркасында ж зеге асып отыр. аза тілшілеріні мікірлерін классмкалык к рылымды лгімен коса, тере молсапалык, тамымдык, психологиялык және әлеуметтік сипагга талдау ажеттілігі де уакыт озі әкелген талаптардан туымдады, сол ссбепті “концепциядан жо ары т ратым” және "концептаралык” ба ыттарды стама келе, тілдсрді жалпы ламу за дылыктарым басшылы а ал ан лингвистикалы олемдс тіл атаулыны адамзат жаратылысыны ралы деп

арастыру, оиыц фупкционалды-семантикалы ерекшелікте-рін жан-жа ты зерделеу, оны адам таби атымен орі озге быдысгармсн тыгыз байланыста аны тау аза тіл біліміндегі аукымды ылыми м раны еншісін райды деп т жырым-дауга болады.

"Тілді эіюлюциялы даму жолдары аны талмайынша, омыи ж мба сырлары ашылмайды, ж йе- рылымы да, бай мазм мы да, сап алуам олсумепік- о амдык ызметі дс оз дорежссіпде таныл майды" {13; 3) дсген галым Б.Сагынды лы пікіріне с йенср болса , алуан т рлі о амдык-модени, олеумеітік-саяси факторларды ы папына арамастан, тілдік іздепістердіц ор кезеці тсрсц тапымдыкм мкіндіктерімен жоне лопіка-полсаналык. оііларымсн ерекшеленеді. *"Білім паридигмисы дегеи гым ...мектепшер мен ба ыттар деген гымдирды жикка шыгармай, лингвистика тарихнамасында оршак максатка ж мылган, яти оз гылыми-зерттеу хабар-ларын, багдарламаларын, бастапкы идеяларын, міндеттерін аукымды да ма ъгзды тілдік проблемаларды шешуге ба ытта ан гылыми кауымдарды ірі бірлестіктері камтамасыз ететін озгеше устанымдарды корсету ушін с рыптал ан "(4; 10) деген атда* негізіндс ж .мыста аза тілтаным ылымыны даму ксзсцдсрін ай а тайтын негізгі бес парадигма б лініп карасты-рылды. Олар:

I-кезсц: *"тілпишу" парадигмасыны калыптасуы — XX асырды 20-45 жж.; негізгі окілдері: А.Байт рсын лы, К^Жубанов, С.Аманжолов жоне т.б.*

II-кезец: *тілдік бірліктерді танымдык парадигмасы — XX асырды 45—70 жж.; негізгі кілдері: Н. Сауранбаев, М сабаев, М.Бала аев, І.Ке есбаев жэне т.б.*

I11-кезс : *тштанымдык кагидачарды жалпы теориялык парадигмасы — XX асырды 65—85 жж.; негізгі кілдері: К.Аханов, Т.Кррдабаев, .Хасепов жэне т.б..*

IV-ксзс : *тштанымдык этюдтер парадигмасы — XX асырды 70 жылдары мен аяк шені; негізгі кілдері: .Крйдар, Р.Сыздык, Ш.Сарыбаев, .Бол анбаев, Е.Жанпейісов, Т.Жан зак, С.Исаев, .Ашпбаев, М.Сер алиев, Ж.Манкеева жопе пі.б.*

V-кезе : *казіргі когнитивтік парадигмалар — XX асырды ая ы мен б гінгі к ндер (1-сызбаны кара ыз).*

Б л кезс дерді хронологиялы дамуыпа назар аудара отырып. бір тілтанымды белесті скінші белеспен ты ыз сабактасуы нотпжесіндс аралы шекараларды жылжымалы сипатын бай ау иынга со пайды, я ни аза тіл біліміндегі динамикалы алыптасу мен ж йслі йлесімділік кезендерді карым-катынасын б лск-болек емес, кешенді бірліктс, шартты жіктеме негізінде арасгыруга м мкіндік берсді. Моселен, ал ашкы саты а Караганда, әрбір келесі кезе на ты аякталган н ктеден басталмай, ішкі т тасты ты дойсктей, мдеялы тогасуды са тай жал ас ан. Оны себебін жалпы адамзат болмысыны ортак осу за дылы тарынан, тілдік және танымды универсалий негіздеріні штасу озгешелігінен әрі тіл атаулыны табигаты мен ызметін ай актайтын факторлардан іздеген орынды, йткені адаыны фнзиологиялы кабілеті оны әлеуметтік және пснхологпялы м мкіндігіні , танымды зерделеуіні . мәдени оркендеуіні бастауын райды. Ішкі және сырткы уождерді тілдік к ралдарды зерггеуге осер етуі тілтанымды ымдар мен станымдарды да зара сас негізде дамуына ыкпал етті, дәлірек айт анда, аза тілтаным ылымынын теориялы алыптасуы, бір жа ынан, объективті себептермен ай ындалса; екінші жа ынан, субъективті абылдауды , зейін коя ба ылау мен а дауды , ба алауды нэтижесі деп танылады; я ни “ ылыми ауымдасты тарды ” (Т.Кун) орга ма саты мен м ддесі, зерттеу нысандары мен ол жеткізген нэтижелері аза гіл білімінде когнитивтік парадигмалар мен теорияларды д ниеге келуін уәждеді.

Сө зенері - таным ө зегі;
тіл жө не сө йлеу

Халық тык психология-
этнотаным негізі. £■ ..

Жалпы тілдік фактілө р
танымдық тәжірибе
нө тижвсі

Тілдік қ урылым -
танымдык фактор

Тіл тарихы - таным
сатысы

Тілдік интеграция мен
дифференциация -
танымдық даму натижесі;

"ТілдІкдө стү р' -
дуниетану куралы

'Тілдік универсалий -
увжделген танымдық
фактор _ _

Лексикалық бірліктер -
таным керсеткіш і

Тілдік норма - танымдық
заң дылық

Тілдік қ ор - танымдьц .
жады кызметінің нө тижесі.

Тілдегі тө жірибе мен .•
таным бірлігі -
лингвистикапық мәсепе

Тілтаным теор^ясының \:£J
концегтологиялык н«гізйД-^.

Семантика и е н т а н ы м і^.
теорияларының
байланысы- •*

Тіл мен таным одағ ының ч
лингвснмеденисиіiатыГ1'''

парадигмасыУ

қ алыптасуы .

бірлікгэрдішВ^
танймды ;^
парадигмасы.1 .

Тілтанымдық ;;'
қ ағ идапардың
жаллы • '•
теорияпық
парадйгмаськ;

Тілтаньімдық
"этюдтер и•
парадигмасы"

азІргф
КОГНИТИВТІКІ
парадигмалар;
^Ж*^Р**'**;'

1-сызба. "Қаза тіл біліміндегі когнитивтік парадигма